ACTA ACADEMIAE ARTIUM VILNENSIS / 86–87 2017

DVARO SODYBOS PASTATAS *POVALUŠAS*: FUNKCIJA, FORMA IR TRADICIJA

Dalė Puodžiukienė
VILNIAUS DAILĖS AKADEMIJA
MAIRONIO G. 6, LT-01124 VILNIUS
dale.puodziukiene@gmail.com

Straipsnyje dvarų sodybos pastato *povalušo* formų pasikartojimo pavyzdžiais skirtingų funkcijų pastatuose (lobynuose, *lamusuose*, svirnuose, *salkose,* rūkyklose*)* keturių šimtų metų laikotarpiu (nuo XVI a. antros pusės iki XX a. pradžios) pagrindžiamas tradicijos vaidmuo architektūrinių formų raidos procesuose. Straipsnio pradžioje tyrinėjama *povalušo* kilmė, pabaigoje – įtaka architektūrinių ir konstrukcinių detalių struktūrai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *povalušas (povalusha)*, dvarų sodybų architektūra, XVI–XIX a., tradicija ir forma, etninė architektūra.

Medinė dvarų sodybų architektūra – didžia dalimi sunykusi Lietuvos kultūros paveldo dalis. Apie senuosius pastatus žinome labai mažai. Tačiau kartais pirminių architektūrinių formų ženklai išlieka ir pasiekia laikmetį, kuriame yra užfiksuojami vizualiai. Vienas iš tokių senųjų statinių, kurio formos, tikėtina, užgimė dvarų sodybų susidarymo laikotarpiu ir įkūnytos kituose pastatuose išliko iki XX a. pradžios, yra *povalušas (повалушъ, подвалушъ, powałusz)*. Taip šis pastatas buvo vadinamas XVI–XVII a. inventoriuose. Senojo pastato pavyzdžių *in situ* neturime. Jie buvo sunaikinti per XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios suirutes ar vėliau nugriauti, perstatyti. Publikacijos tikslas dvejopas – remiantis istoriniais šaltiniais rekonstruoti XVI–XVII a. *povalušu* vadinto pastato architektūrinį vaizdą ir sekant vaizdo interpretacijas vėlesniuose įvairių funkcijų pastatuose pagrįsti tradicijos svarbą formos išlikimui.

Lietuvių mokslinėje spaudoje *povalušui* skirtų publikacijų nėra. Istorikai ir architektūrologai mini *povalušą* istorinėse dvarų apybraižose. Juozas Jurginis – vienintelis skyręs šiek tiek dėmesio *povalušo* raidos analizei[1]. Apie *povalušą* kaip vieną iš klėties tipų rašyta *Lietuvos architektūros istorijos* IV tome[2]. Šiame tyrime pastato kilmei nustatyti bandyta pasitelkti kalbotyros žinias. XVI a. vidurio – XVIII a. architektūros ir funkcijos suvokimui

[1] Juozas Jurginis, „Alytaus ekonomijos dvarų pastatai 1649 metais“, in: *Acta historica lituanica*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos institutas, 1972, t. VIII, p. 7–8.

[2] Dalė Puodžiukienė, „Dvarų sodybų architektūra“, in: *Lietuvos architektūros istorija IV: Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, Vilnius, Savastis, 2014, p. 428–429.

pasitarnavo dvarų sodybų inventoriai[3]. XVIII a. pabaigos – XX a. pradžios *povalušo* formų pastatų paieškai, be inventorinių aprašų, buvo naudojami piešiniai, iki XX a. pradžios išlikusių pastatų nuotraukos ir brėžiniai. Visa ši medžiaga rasta muziejuose, archyvuose, bibliotekose, taip pat XX a. pradžios ir pokarinių leidinių, skirtų dvarų sodybų architektūrai, puslapiuose. Ji sukaupta rengiant *Lietuvos architektūros istorijos* IV tomą. Jo skyriuje apie dvarų sodybų architektūros raidą pateikiama išsami šaltinių apžvalga[4], todėl šiame straipsnyje šaltiniai ir jų buvimo vietos plačiau neaptariami. Konkrečių *povalušo* tyrimams panaudotų duomenų signatūros nurodomos išnašose.

Iš iki inventorinio laikotarpio (iki XVI a. vidurio) apie „lietuviškąjį" *povalušą* duomenų nerasta. Tačiau termino kilmė dažnai nusako daikto ar reiškinio ištakas. Žodis *povalušas* yra slaviškos kilmės. Rusios medinėje architektūroje *povalušu* (*повалуша*) buvo vadinamas bokšto tipo (suręstas ant paklėčio, dažnai kelių aukštų) statinys, kartu su kitais pastatais sudaręs turtingų namų (*choromų*) kompleksą. Pagrindinė *povalušo* patalpa buvo skirta pokyliams[5]. Senosios rusų kalbos (XI–XIV a.) žodyne šiuo žodžiu taip pat vadinama puošni vasarinė skliautuota patalpa turtingo, vadinasi, ir kilmingo, žmogaus viršutinėje namo dalyje[6]. XIX a. viduryje Vladimiro Dalio (Vladimiras Ivanovičius Dahlis, 1801–1872) sudarytame rusų kalbos žodyne pateikta dar viena senojo *povalušo* termino reikšmė. Anot jo, žodžiais „повалиша, повалуша, повалыша, повалушь" buvo vadinama nešildoma (vasarinė) patalpa, į kurią visa šeima išeidavo nakčiai „повалиться", t. y. miegoti. Ją dažniausiai įrengdavo viršutinėje namo dalyje[7]. Taigi Rusios architektūroje *povalušas* – tai vertikalaus tūrio formų puošnus pastatas arba vasarinė gyvenamoji, o dideliuose pastatuose ir reprezentacinė (skirta pokyliams) patalpa dažniausiai viršutinėje pastato dalyje. Baltarusių mokslininkas Jurijus Jakimovičius knygoje *XVI a. – XVII a. vidurio Baltarusijos architektūra*[8], kurioje nagrinėjo ir to meto lietuviškų dvarų sodybų šiandieninėje Baltarusijos teritorijoje architektūrą, antrina rusų žodynuose pateiktai minčiai apie *povalušo* gyvenamąją paskirtį. Knygoje pateiktame

[3] Daugiausia naudoti spausdintiniai inventorių aprašai; *Istorijos archyvas*, t. I: *XVI a. Lietuvos inventoriai*, surinko K. Jablonskis, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos leidinys, Nr. 2, 1934, (toliau – *Istorijos archyvas*); *Lietuvos inventoriai XVII a.*: Dokumentų rinkinys, sudarė K. Jablonskis ir M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institutas, 1962; *Акты издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов* (toliau – *Акты для разбора*), Вильна, 1910, t. 35; 1914, t. 38.

[4] Dalė Puodžiukienė, „Dvarų sodybų architektūra", p. 354–356.

[5] „Повалуша – башнеобразный большой и высокий (обычно на подклете, иногда 2-ярусном) сруб под отдельной крышей в хоромах и больших жилых домах в русской деревянной архитектуре. С другими жилыми помещениями П. соединялась через сени. В П. находилось помещение для пиров."; *Большая советская энциклопедия*, 3-е издание, t. 20, 2001, [interaktyvus], http://bse.uaio.ru/BSE/2001.htm ir kt.

[6] „Ты же облачишисѧ и ходиши въ паволоцѣ и въ коунахъ, а оубогыи роуба не имать на телеси, ты же жи въдомоу повалоушѣ испьсавъ, а оубогыи не имать къде главы подъклонити" – „tu gi apsirengi ir vaikštai [pasipuošęs] šilkais ir kailiais, o vargšas neturi marškinių ant kūno, tu gyveni name, kur *povalušą* išpuošei, o vargšas neturi, kur galvos padėti", [interaktyvus], http://old_russian.academic.ru/11303.

[7] „Повалиша ж. повалуша, -лушка, повалыша ж. стар. повалуха сев. повалушь ж. ряз. повалыш м. пенз. общая спальня, особ. летняя, холодная, куда вся семья уходила на ночь из топленой избы, из чистой горницы, повалиться, т. е. спать; она бывала вверху: Обрел храмину зело высоку, по их же нарицают повалиша, в самых верхних каморах"; Владимир Ивановичь Даль, *Толковый словарь живаго великорусского языка*, 1861, [interaktyvus], http://slovardalja.net/letter.php?charkod=207, слово „поволять".

[8] Юрий Александрович Якимович, *Зодчество Белорусии XVI – середины XVII в.*: Справочное пособие, Минск: Наука и техника, 1991.

terminų žodynėlyje *povalušą* jis aprašo kaip bokštą su gyvenamosiomis ir visuomeninėmis patalpomis[9].

XVI a. antros pusės „lietuviško“ *povalušo* funkciją ir vaizdą, jo formų kaitą galime nuspėti iš užuominų inventoriniuose aprašuose. XVI a. Lietuvos dvarų inventorių studijos gyvenamosios ir visuomeninės *povalušo* funkcijos, apie kurias kalba J. Jakimovičius[10], nepatvirtina. Apie gyvenamąją *povalušo* funkciją inventoriuose neužsimenama, o pastato paskirtis nuspėjama iš ten buvusių daiktų. 1569 m. Plonėnų dvaro Upytės valsčiuje *povaluše* buvo saugomi drabužiai, šarvai, ginklai ir kiti karo tarnybai skirti reikmenys[11]. 1585 m. Panevėžiuko dvaro *povaluše* buvo drabužiai, dailidžių įrankiai, stalas ir stalelis – abu brangaus stalių darbo, kiti daiktai, taip pat laikyti šalmai, kardai, jų makštys, lankas, strėlės[12]. Anot J. Jurginio, „lengva pastebėti, kad *povalušas* iš pastato, skirto karinei aprangai sudėti, ilgainiui virto drabužine klėtimi“[13]. Manyčiau, ne drabužine, o klėtimi turtui saugoti, t. y. lobynu. 1598 m. Ilgių dvaro Ukmergės paviete inventoriuje taip ir pasakyta: „kliec powałusz do zachowania skarbu“ – „klėtis *povalušas* turtui saugoti“[14]. Apie ankstesnes (iki inventorines) pastato funkcijas, ar jos buvo susijusios su „rusiškojo“ *povalušo* paskirtimis, galime tik spėlioti. 1596 m. Rosčių dvarelio Veliuonos valsčiuje inventoriuje[15] tarp daiktų minima lova (*лошко*), 1585 m. sena lova taip pat fiksuota Panevėžiuko dvaro sodybos *povalušo* prieangyje (*na ganki łoszko starze*)[16]. Rosčių dvaro *povalušo* lova apibūdinama žodžiu „didžioji“ (*лошко в нем великое*). Tai galėjo reikšti ir „didelė“, ir „pagrindinė“. Ar lovos buvo skirtos poguliui, ar saugomos kaip turtas, sunku pasakyti. Tačiau lovų paminėjimas tarp *povalušo* daiktų intriguoja dėl to, kad XVI a. – XVII a. pirmos pusės inventoriniuose ponų namų aprašuose lovos iš viso neminimos. Aprašomi suolai, stalai, lentynos, spintos, krėslai, kartais indaujos. Štai 1610 m. kunigaikščiui Andriui Žilinskiui priklausiusio turtingo Raguvos dvaro ypatingame ponų name[17] buvo kambarys su vaikų lovelėmis, tačiau kitų lovų nefiksuota. Visa tai perša mintį, kad *povalušas* XVI a. vis dėlto (ar vis dar) galėjo būti naudojamas nakvynei ir poilsiui, nors to meto inventoriuose apie tai ir neužsimenama.

Apie XVI a. antros pusės – XVII a. pradžios lietuviškojo *povalušo* architektūrą žinome kur kas daugiau. *Povalušo* paskirtis – bajorui labai svarbiems kario aprangai, ginklams, o vėliau ir kitiems brangiems daiktams laikyti skirta vieta, darė įtaką pastato vaizdui ir situacijai. *Povalušai* statyti reprezentacinėje sodybos dalyje netoli kurio nors vieno ponų namo. Inventoriuose fiksuojami kokybiškai surėsti ir gerai įrengti statiniai. Jie buvo „pakelti“ nuo žemės, tai yra stovėjo ant stulpų, ant paklėčio, ar buvo dviejų aukštų, kuriuose turtui saugoti patalpos užėmė antrąjį aukštą[18]. *Povalušų* durys buvo kaustytos, su geležiniais vyriais, brangiomis vidinėmis spynomis, langai apsaugoti grotomis ir langinėmis. Kartais po *povalušu* įrengdavo rūsį (1596 m. Eirimaičių dvare Upytės paviete[19]). Dažniausiai kiekviename lygyje buvo po vieną patalpą, ir tikėtina, kad tuomet *povalušo* planas artėjo

[9] „Повалуша – башня в комплексе усадьбы, в которой находились помещение жилого и общественного назначения“; Юрий Александрович Якимович, *op. cit.*, p. 361.

[10] Didikų sodybose statyti dideli, dviaukščiai, artimo kvadratui plano pastatai galėjo panašėti į bokštus. Galbūt tai paaiškintų J. Jakimovičiaus *povalušo* termino interpretaciją.

[11] *Istorijos archyvas*, p. 172.

[12] *Ibid.,* p. 251.

[13] Juozas Jurginis, *op. cit.*, p. 8.

[14] *Istorijos archyvas*, p. 493.

[15] *Ibid*., p. 403.

[16] *Ibid*., p. 251.

[17] Raguvos dvaro ponų namas buvo dviaukštis (inventoriaus sudarytojas apatinio aukšto nevadina paklėčiu) ir stovėjo kiemo ašyje priešais vartus – pirmąkart paminėtas ašinės kompozicijos atvejis spausdintiniuose inventoriuose); Lietuvos inventoriai XVII a., p. 45–46.

[18] *Povalušai* „prie žemės“ retai statyti. Inventoriaus sudarytojai apie tai parašydavo. 1596 m. Rosčių dvaro, Veliuonos pavieto, sodyboje *povalušas* su prieangėliu stovėjo „prie žemės“ – „велики при земли з ганечком“; *Istorijos archyvas*, p. 403.

[19] *Ibid.*, p. 431.

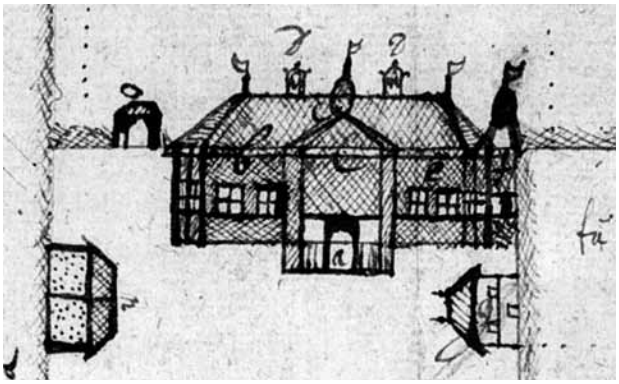

1. *Povalušo* pavidalo pastatas Medekšų dvaro sodyboje prie Kėdainių, 1685, Medekšų abriso fragmentas, VUB RS, f. 4, ap. 217, Nr. 17149

   Building of the *povalusha* type on the Medekšiai manor estate near Kėdainiai in 1685

prie kvadrato[20]. Tačiau būta ir kompaktiško stačiakampio plano pastatų. 1619 m. turtingoje Valavičiams priklausiusio Šiaulėnų dvaro sodyboje netoli reprezentacinio darželio stovėjo dviejų patalpų *povalušas*. Jis buvo su prieangiu „prie žemės“. Prieangyje įrengti laiptai vedė į pagrindines patalpas. Patalpų durys buvo su geležiniais vyriais ir vidinėmis spynomis, langai su grotomis ir langinėmis. Pastato stogą dengė gontai, puošė svogūno formos skardos kupoliukai ir vėtrungės[21]. Puošnus dviejų aukštų statinys su dviem antro aukšto patalpomis pavaizduotas 1685 m. Medekšų abrisu vadinamame piešinyje[22] [1 il.].

Povalušai buvo puošiami prieangiais (kitaip priesvirniais), daugiausia atvirais – šaltiniuose jie vadinami *gonkomis*. Dažnai prieangiai supo pagrindinę patalpą arba abiejų aukštų patalpas iš kelių pusių. Ilgių dvarelio inventoriaus sudarytojas nurodo *povalušą* stovėjus ant stulpų ir apsuptą kelių prieangių (*około ganki – ganki* daugiskaita)[23], 1585 m. Panevėžiuko *povalušas* buvo su nebaigtu įrengti prieangiu „aplink“ (*dranicami krity; wkoło... ganek niepobity*)[24]. Su prieangiais „aplink“ buvo 1632 m. Gaurės dvaro (*wkolo gankiem obwarowany*)[25], 1642 m. Gružių dvaro Upytės paviete (*koło ganek*)[26] ir kiti *povalušai.*

XVII a. viduryje *povalušu* vadinamo pastato forma tapo tiek įprasta, kad inventorių sudarytojai nesivargino išsamiau jos apibūdinti. Apie kelis pastatų aukštus sužinome iš laiptų ar patalpų „viršuje“ ir „apačioje“ paminėjimo, apie prieangius – kai nurodoma jų vieta, skaičius, būklė. Štai 1681 m. Ukmergės pavieto Leliškių dvaro inventoriuje apie *povalušą* rašoma:

> *povalušas* senas, šiaudais dengtas, griūvantis, į viršutinę podėlio patalpą yra durys su vyriais <...>, apačioje podėlis be durų“ („stary, słoma kryty, opadły, do wierzchego schowania drzwi <...>, a dolne schowanie bez drzwi“).[27]

1691 m. Ratkūnų dvaro Ukmergės paviete inventoriuje nurodoma, kad *povalušas* stovėjo prie sodo ir buvo dviejų patalpų – viršutinės ir apatinės. Apie jo priesvirnį

[20] 1596 m. Severėnų dvaro Karšuvos valsčiuje inventoriuje nurodyta, kad *povalušas* buvo dviejų su puse sieksnių („повалуш полтрет҃а сажн҃а“). To paties dvaro pagrindinį namą sudarė priemene atskirtos dvi seklyčios, kiekviena po 3 sieksnius. Todėl *povalušo* apraše veikiausiai nurodytas artimo kvadratui rentinio vienos kraštinės matmuo, o viso *povalušo* dydis galėjo būti maždaug 5 × 5 m (XVI a. lietuviško sieksnio ilgis 194,7 cm); *Ibid.*, p. 435.

[21] *Lietuvos inventoriai XVII a.*, p. 85.

[22] Abrys Medeksz, 1685, in: Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau VUB RS), f. 4, ap. 217, Nr. 17149.

[23] Žodžio *około* vartojimas aprašant kiemo aptvėrimus rodo, kad inventorių aprašuose, kaip ir dabartinėje lenkų kalboje, jis turėjo reikšti „aplink“. To paties Ilgių dvarelio kiemas buvo aptvertas gulsčių rąstų tvora („około tego dworu zamiot rębiony zamietowany“); *Istorijos archyvas*, p. 493. 1694 m. Magūnų dvaro Breslaujos paviete naujo ponų namo prieangio perimetru buvo įrengti stalių darbo suolai („ławy dokoła raboty stolarskiey“); *Lietuvos inventoriai XVII a.*, p. 382.

[24] *Ibid.*, p. 251.

[25] *Ibid.*, p. 116.

[26] *Ibid.*, p. 129.

[27] *Ibid.*, p. 336.

sužinome iš supuvusių konstrukcinių dalių aprašo (*wkoło tego powałusza krata wschodem wszyska pogniła*)[28].

XVII a. *povalušo* pavidalas išliko tradicinis, tačiau pastato funkcija pasikeitė. Juose laikydavo ne tik brangius daiktus, bet taip pat grūdus, maisto produktus, rakandus. 1616 m. Karšuvos valsčiaus Kaltinėnų–Jaunodavos dvare *povalušo* paklėtyje buvo kasdieniai daiktai, patalpoje ir pastogėje – grūdai[29]. 1688 m. Vilniaus pavieto Gurstonių dvaro inventoriuje aprašomas *povalušas* grūdams (*powalusz na zboza*), kurio apatinėje patalpoje buvo įrengti aruodai, o viršutinė skirta podėliui[30], 1676 m. Panemunės dvare stovėjo *povalušas* rakandams (*dla słożenia rzeczy*)[31]. Taigi pastato forma, o ne funkcija nulemdavo pavadinimą. Tačiau būdavo ir atvirkščiai: *povalušo* formos pastatams pavadinimą suteikdavo pagal funkciją ir įvardydavo *svirnais, lobynais, lamusais*.

Svirnas (klėtis) – bendrinis saugojimui skirto pastato pavadinimas. 1666 m. Gelgaudiškio dvaro Veliuonos paviete turtui saugoti skirtą pastatą inventoriaus sudarytojas pavadino „svirnu arba lobynu“, o pastatą grūdams – „svirnu – *povalušu*“. Dvigubas „svirno – *povalušo*“ pavadinimas veikiausiai buvo suteiktas pabrėžiant vis dar netradicinę *povalušui* funkciją jam būdinga forma: pastate laikyti grūdai, tačiau jis buvo paaukštinto tūrio – stovėjo ant paklėčio ir buvo apjuostas prieangiu[32]. *Povalušo* vaizdo „svirneliai“ minimi 1645 m. Žalavos dvaro, 1665 m. Narūnų dvaro Ukmergės paviete palivarko, 1696 m. Švenčionėlių palivarko inventoriuose[33]. 1753 m. itin puošnaus ir turtingo Maišiagalos dvaro svirnas taip pat buvo dviejų aukštų, apjuostų prieangiais. Apatinę patalpą užėmė aruodai, viršutinė buvo be lubų (*połapu niema*), su dviem langinėmis uždaromais bestikliais langais[34]. Vis dėlto svirnais, ypač XVII a., *povalušo* pavidalo pastatai vadinti retai. „Svirnų“ pavadinimą paprastai suteikdavo vieno ar dviejų aukštų ištęsto tūrio šoninio tipo pastatams, kuriuose laikydavo grūdus arba grūdus ir daiktus.

XVII–XVIII a. lobynuose (*skarbnica*, *skarbec*) buvo saugomi svarbūs dvarui atributai – brangūs daiktai ir dokumentai. 1610 m. Raguvos dvaro Ukmergės paviete pagrindinio kiemo viduryje tarp keturių liepų stovėjo tašytų sienojų lobynas, kuriame buvo dvaro archyvas (*sprawy y munimenta tey maiętnosci służące*), daiktai, taip pat savininkų pakasynų inventorius[35]. Taigi lobynai perėmė XVI a. *povalušo* funkciją, o dažnai ir jam būdingas formas. Pavyzdžiui, 1647 m. Varputinių dvaro sodyboje Vilkijos valsčiuje inventoriaus sudarytojas aprašo naują *povalušą*, dengtą lentelėmis su nebaigtais įrengti priesvirniais (*z gankami, niedomosciony wkoło*)[36], o 1694 m. Magūnų dvaro sodyboje Breslaujos paviete netoli ponų namo stovėjo naujas gontais dengtas lobynas, kurio viršutinė ir apatinė patalpos buvo apjuostos prieangiais (*obwiedziony gankiem*)[37]. *Povalušo* formų lobynai buvo renčiami iki pat XVIII a. pabaigos. 1789 m. Jakunskių seniūnijos dvaro Ašmenos paviete lobynas stovėjo virš plytų mūro rūsio, buvo dviejų aukštų, surėstas iš tašytų rąstų ir dengtas gontais. Pastato durys „viršuje ir apačioje“ (*w dole i na górze*) turėjo geležinius vyrius ir spynas[38]. Tais pačiais metais inventorizuotas Dūdų seniūnijos dvaro lobynas buvo dviejų aukštų su prieangiais. Į apatinę patalpą vedė dvivėrės durys, viršuje buvo dvi patalpos su vienvėrėmis durimis ir trimis langais[39].

Iki mūsų dienų išliko stambaus Raudondvario (Gulbinų) dvaro, Vilniaus r., XVIII a. lobynas [2 il.]. Jis stovi ant aukštumėlės, netoli ponų namo. Kalbama, kad lobyno ir ponų namo rūsius jungė požeminis koridorius, šiuo metu užgriuvęs. 1763 m. dvaro inventoriaus apraše[40]

28 *Ibid.*, p. 365.

29 *Ibid.*, p. 66.

30 *Ibid.*, p. 357.

31 *Ibid.*, p. 327.

32 *Ibid.*, p. 235.

33 *Ibid.*, p. 141, 243, 406.

34 *Акты для разбора*, t. 35, p. 12.

35 *Lietuvos inventoriai XVII a.*, p. 46.

36 *Ibid.*, p. 143.

37 *Ibid.*, p. 382.

38 *Акты для разбора*, t. 35, p. 563.

39 *Ibid.*, p. 544.

40 Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA) SA, b. 4778, l. 430 a.

2. Raudondvario (Gulbinų) dvaro, Vilniaus r., lobynas, Indrės Kačinskaitės nuotrauka, 1993

   Treasury of the Raudondvaris (Gulbinai) manor, Vilnius district, 1993

nurodoma lobyną buvus dviejų aukštų, su priesvirniu – galerija antrame aukšte, vadinasi, būdingo *povalušams* pavidalo. Į galeriją vedė išoriniai laiptai. Pirmo aukšto patalpoje būta vieno bestiklio lango su grotomis ir tvirtų vienvėrių dvigubų durų (*drzwi poiedynkowe futrowane*) su vyriais, skląstimis ir spyna. Antro aukšto patalpoje, kuri inventoriaus sudarymo metu naudota koplyčiai, buvo du langinėmis uždaromi įstiklinti langai ir durys su spyna. Pastatą dengė gontų stogas. Rūsys po pastatu buvo mūrinis, skliautuotas, su mūrine laiptine ir mažu langeliu. Į rūsio laiptinę įeidavo iš lauko. Veikiausiai 1820 m. (ši data buvo nurodyta vėtrungėje) senasis pastatas buvo apjuostas tinkuoto mūro pirmo aukšto

3. Molinis Glitiškių dvaro, Vilniaus r., lobynas, Indrės Kačinskaitės nuotrauka, 1996

   Clay treasury of the Glitiškės manor, Vilnius district, 1996

arkada, o prieangis – galerija įgijo klasicistinį dekorą – grakščias medines kolonas. Po XIX a. pabaigoje įvykdytų pertvarkymų[41], papildžiusių pastato architektūrą istoristiniais elementais – dviejų tarpsnių apžvalgos bokšteliu su laikrodžiu, lobynas tapo išskirtiniu šio tipo pastatu visame regione. Deja, unikali statinio architektūra labai nukentėjo įrengiant jame namą.

XVIII a. inventoriuose „povalušo“ terminas jau išnykęs, o „lobyno“ ir „svirno“ pavadinimus papildė dar vienas *povalušo* formų pastatui apibūdinti vartotas žodis – „lamus“. Dažniausiai tai lobyno sinonimas, kuris į lietuviškus raštus buvo perimtas iš lenkiškųjų. Jėzuitas Wojcechas Bystrzonowskis 1743 m. išleistoje knygoje *Matematinė informacija, skirta protingam žmogui* [...][42]

[41] Romanas Firkovičius, *Raudondvario dvaro lobynas*, *Vilniaus r.*, Vilnius: 1981, in: Architektūros ir statybos instituto archyvas (toliau – ASI); J. Bulhako fotografijos reprodukcija, 1930, in: LVIA, f. 1135, ap. 3, b. 419.

[42] Wojciech Bystrzonowski, *Informacja matematyczna rozumie ciekawego Polaka świat cały, niebo i ziemię i co na nich jest w trudnych kwestiach i praktyce jemuż ułatwiająca*, Lublin, 1747, p. 327.

4. Mūrinis Kraštų dvaro, Biržų r., lobynas, Dalės Puodžiukienės nuotrauka, 2000

Brick treasury of the Kraštai manor, Biržai district, 2000

5. Lobynas – *lamusas*, in: Zigmunt Gloger, *Encyklopedia Staropolska*, t. 3, Warszawa, 1902, p. 133

Treasury-*lamus in* Zygmunt Gloger's publication

nurodo, kad lobynai ir *lamusai* (*skarbce, lamusy*) yra skirti namų vertybėms sukrauti. Tiesa autorius pažymi, jog tuomet, kai rezidencija yra medinė, šie pastatai privalo būti mūriniai. Jie gali būti vieno aukšto, langus turėti aukštai, grotuotus, su langinėmis. Po jais gali būti įrengiamas rūsys. 1698 m. Gėluvos dvaro inventoriuje minimas mūrinis pastatas – vienas iš kelių K. Jablonskio ir M. Jučo XVII a. inventorių rinkinyje fiksuotų mūrinių pastatų[43] išliko iki mūsų dienų. Tai stačiakampis statinys aukštomis sienomis ir dvišlaičiu stogu. Po pastatu yra skliautuotas rūsys. Pagrindinė patalpa pakelta virš rūsio. Į ją veda išorės laiptai[44]. Yra žinoma keletas kitų XVIII a. – XIX a. pradžios molinių ir mūrinių lobynų (Glitiškio dvaro, Vilniaus r.; Kraštų dvaro, Biržų r.) [3, 4 il.]. Tačiau, priešingai nei siūlė teoretikai, lobynai ir *lamusai* Lietuvoje dažniausiai ręsti mediniai.

Lamuso termino kilmė neaiški. *Lamusas* įtrauktas į Jokūbo Kazimiero Hauro 1679 m. išleistos knygos *Apie žemės ūkio ekonomiką* inventoriaus sudarymo pavyzdį[45]. Anot autoriaus, *lamusas* – tai rūsys (*lamus albo sklep*). Ar tuo metu *lamusas* iš tiesų reiškė rūsį, ar yra kokia kita priežastis, dėl kurios Hauras sutapatino *lamusą* su rūsiu, sunku pasakyti. Galbūt tai susieta su buvusiu ar pageidaujamu medžiagiškumu. Zigmuntas Glogeris šį pastatą aprašo knygoje *Senosios Lenkijos enciklopedija*[46], o *lamuso* terminą kildina iš vokiško žodžio „Lehmhaus", kuris reiškia pastatą iš „žemės" ar „molio". Glogeris nurodo, kad didikų dvaruose *lamusai* būdavo mūriniai ir vadinti lobynais, o mažiau turtinguose – dažniausiai mediniai, ręsti kelių aukštų [5 il.]. Įdomu tai, kad visi autoriaus

43 *Lietuvos inventoriai XVII a.*, p.432.

44 http://www.heritage.lt/dvarai/images/b_rase_geluv_006.jpg.

45 Jakub Kazimierz Haur, *Ziemiańska generalna oekonomika: Obszernieyszym od przeszłey edycyey Stylem Svpplementowana I we wszytkich Punktach znacznie poprawiona*, Kraków: Typis Universitatis, 1679.

46 Zygmunt Gloger, *Encyklopedia Staropolska*, t. 3, Warszawa, 1902, p. 133–135.

6. Zaosės dvaro sodybos piešinio fragmentas, in: Napoleonas Orda, *Senosios Lietuvos vaizdai*: Albumas, įvado aut. Vladas Gasiūnas, redaktorė Ramutė Rybelienė, Vilnius: Pradai, 1999

   Detail of the drawing of the Zaosė manor estate, 1999

7. Grybų dvaro, Švenčionių r., svirnas, Rasos Bertašiūtės nuotrauka, 2009

   Barn of the Grybai manor, Švenčionys district, 2009

pateikti pavyzdžiai yra iš kaimyninių dabartinei Lietuvai, bet LDK ribose buvusių teritorijų. Glogeris taip pat mini, kad viršutinėje patalpoje, vadintoje „*salka*“, vasarą gyvendavo į gimtuosius namus atostogų sugrįžę bajorai studentai, tarp jų ir Adomas Mickevičius Zaosės dvare [6 il.]. Vargu ar XVIII a. pabaigos – XIX a. vasarojimą *lamuse* galima sieti su senojoje rusų kalboje minimu gyvenimu puošnioje viršutinio aukšto *povalušo* patalpoje. Kita vertus, neabejotina, kad *lamusais* vadinami pastatai, gal net labiau nei vadinti lobynais, perėmė senojo *povalušo* formas. 1790 m. Germaniškių dvaro Ašmenos paviete inventoriaus sudarytojas gerajame kieme prie pagrindinio svirno stovėjusį seną pastatą įvardijo kaip „svirnelį grūdams *lamuso* pavidalo“ (*szpichlerzyk* <...> *o dwoch piątrach na krztałt lamusu*)[47]. Svirnas buvo dviejų aukštų, apjuostas priesvirniais, tai yra tipiško *povalušui* vaizdo. XX a. 7 deš. į Lietuvos liaudies buities muziejų perkeltas Grybų dvaro, Švenčionių r., sodybos svirnas iliustruoja panašų pastatą [7 il.]. Tvarkinga ir kiek stilizuota svirno architektūra verčia manyti, kad jis suręstas XVIII a. paskutiniuoju ketvirčiu, tai yra klasicizmo laikotarpiu, o aiškios barokinės formos įkūnija jau nueinančios epochos ir nykstančios funkcijos tradiciją.

[47] *Акты для разбора*, t. 38, p. 47.

Pastato atsiradimą veikiausiai inspiravo noras turėti įprastą akiai puošnų statinį. Tuo labiau kad jo, kaip svirno, reikalingumas buvo abejotinas, nes sodyboje stovėjo kitas didelis pastatas grūdams ir daiktams.

Pastatai turtui saugoti, kaip XVII–XVIII a. inventorių sudarytojai juos bevadino – *povalušais*, svirnais ar lobynais, rodė bajoro statusą visuomenėje. Kaip ir XVI a., šie puošnūs, aukštos darbų kokybės statiniai stovėjo arti ponų namo, pagrindinio kiemo kraštinėje, jo centre, taip pat sode, prestižiniame gėlių ir vaistažolių sodelyje. Labai dažnai greta, toje pačioje kiemo kraštinėje, arba priešpriešiais – kitoje kiemo pusėje buvo renčiamas kitas turtą eksponuojąs statinys – stačiakampis šoninio tipo grūdų svirnas. Priešpriešiais sustatyti svirnai pavaizduoti XVII a. antros pusės žymiajame Medekšų abrise[48], 1789 m. lobynas priešais naują svirną stovėjo Dūdų seniūnijos, Ašmenos pavieto, dvaro sodyboje[49], 1678 m. du skirtingi – *povalušo* formos ir šoninio tipo svirnai vienoje eilėje buvo Nemenčinės dvare[50]. Tradicija statyti šalia vienas kito du skirtingo pavidalo svirnus išliko ir vėliau. 1790 m. Germaniškių dvaro inventoriuje jau minėtas dviejų aukštų svirnelis buvo prie pagrindinio svirno (*szpichlerzyk zaraz przy spichrzu*)[51]. Viena eile išrikiuotus XVIII a. antros pusės svirnus randame Karužiškės dvaro sodyboje[52].

Labai retai *povalušo* formos pastatai XVIII a. lietuviškuose inventoriuose buvo vadinami „salka“. Anot Glogerio, *salka* – Lenkijoje vartotas *lamuso* ar lobyno senasis pavadinimas[53]. Kitaip tariant, *salka* yra pastato, Lietuvoje įvardijamo *povalušu*, atitikmuo senuosiuose lenkų raštuose. Terminą Glogeris kildina iš žodžio „sućˊ – sypać, ladowacz“, t. y. „suberti, krauti“. Tačiau įdomių minčių kelia XVII a. Lietuvos dvarų inventoriuose sutinkamas žodis „sala“, kuriuo buvo įvardijama antro aukšto lygyje esanti patalpa ar visas, turėjęs tokią patalpą, pastatas. 1665 Gelgaudiškio dvaro „kryžminio“ ponų namo mezonine viena priešais kitą buvo dvi „salės“ (*na tey gurze sal wielkich naprzeciwko sobie dwie*)[54], 1675 m. Venių dvaro Ukmergės paviete vartai buvo su „sale“ viršuje (brama wiezna <...> na kturey sala)[55]. 1693 m. Dubovsčiznos dvarelio Vilniaus paviete rūmelį puošė prieangis su „sale“ (*ganek z salo*)[56]. 1694 m. Magūnų dvaro Breslaujos paviete virš naujo ponų namo prieangio buvo „salė“ (*nad tym gankiem salla*) su langais ir durimis[57]. Ir pagaliau 1665 m. turtingos Narūnų dvaro sodybos sode stovėjo dar nebaigta, bet jau ištapyta ir gontais dengta „salė“ (*sala rozno malowana*)[58]. Gali būti, kad „sala“ virto „salka“, kai šiuo žodžiu pradėtos vadinti antro aukšto patalpos mažiau reikšminguose nedideliuose statiniuose arba kuklus pastatas, kurio pagrindinė patalpa buvo antrame aukšte. Žodžio „sala“ pirminė reikšmė kol kas išlieka neaiški. Purvėnų dvaro sodyboje 1778 m. stovėjo trys *salkos*[59]. Nauja *salka* buvo nedidelis dviejų aukštų pastatas, apjuostas priesvirniais su tekintų statinėlių tvorelėmis (*z gankiem w koło, u dołu y u góry balasów toczonych*). Dar buvo dviejų aukštų bebaigiąs sugriūti taip pat su priesvirniais statinys, įvardijamas kaip senoji *salka*. Ir dar viena dviaukštė *salka* naudota ūkio reikmėms. Ji dengta maukna, viršutinėje patalpoje buvo sandėlis, apatinėje – vištidė. Taigi žodžiu „*salka*“ XVIII a. pabaigoje apibūdinama forma, o ne funkcija ar puošnumas.

48 Visos sodybos piešinys publikuotas daugelyje leidinių, tarp jų ir leidinyje *Acta Academiae Artium Vilnensis*; Dalė Puodžiukienė, „Istoriniai šaltiniai XVI a. – XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2009, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, sud. Algė Andriulytė, Rasa Butvilaitė, p. 84.

49 *Акты для разбора*, t. 35, p. 54.

50 *Lietuvos inventoriai XVII a.*, p. 329.

51 *Акты для разбора*, t. 38, p. 47.

52 *Lietuvos dvarų sodybų atlasas: Šilalės r. savivaldybė*, sud. Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012, p. 121.

53 Zygmunt Gloger, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 2, Warszawa, 1909, p. 189.

54 *Lietuvos inventoriai XVII a.*, p. 235.

55 *Ibid.*, p. 320.

56 *Ibid.*, p. 379.

57 *Ibid.*, p. 382.

58 *Ibid.*, p. 242.

59 *Акты для разбора*, t. 35, p. 307–309.

8. Abramaučiznos dvaro, Trakų r., svirnelis, nuotrauka, ASI archyvas

   Barn of the Abramaučyzna manor, Trakai district

Salka – tai nedidelis dviaukštis pastatas arba pastatas su patalpa viršuje. Tokia termino reikšmė persikėlė ir į XIX amžių.

XIX a. tobulėjant statybos technikai sumažėjo gaisrų grėsmė, o dvaro buityje pradėti naudoti pigesni fabrikinės gamybos reikmenys. Naujų pastatų turtui saugoti nebestatyta. Tačiau *povalušo* formų pastatai kartu su lobyno funkcija neišnyko. XIX a. bajorų sodybose, ypač rytų Lietuvoje, rėsti nedideli dviaukščiai svirneliai ir *salkos* [8 il.]. Gerojo kiemo pastatai buvo puošnesni, nes stovėdavo greta pagrindinio namo [9 il.], ūkinės dalies – utilitarūs ir „archajiški" [10 il.]. Ypač dažnai *povalušo* formų svirneliai statyti smulkių bajorų sodybėlėse rytų Lietuvoje, kur dėl blogų žemių derliai buvo nedideli [11 il.].

9. *Povalušo* pavidalo svirnelis Bruknynės dvaro, Šalčininkų r., sodybos pagrindiniame kieme, Algės Jankevičienės nuotrauka, 1965, ASI archyvas

   Barn of the *povalusha* shape in the main courtyard of the Bruknynė manor estate, Šalčininkai district, 1965

10. *Pavolušo* pavidalo svirnelis ūkinėje sodybos dalyje Vilniaus krašte, Jano Bułhako nuotrauka, LMAVB RS

Barn of the *povalusha* shape in the auxiliary part of the household in the Vilnius region

11. Bajoro Jono Ilcevičiaus svirnelis Kudlų k., Šalčininkų r., Lietuvos istorijos instituto archyvas

Barn of the noble Jonas Ilcevičius in the Kudlos village, Šalčininkai district

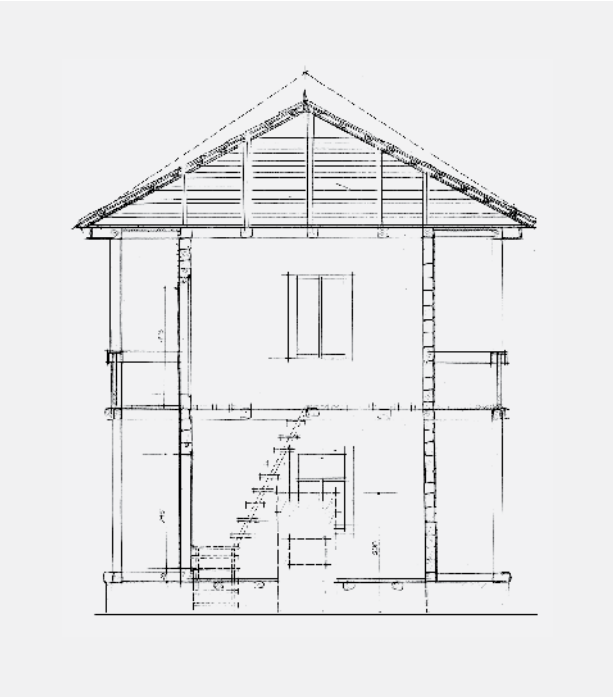

12. Aknystų dvaro, Anykščių r., rūkyklos pjūvis, ASI archyvas

Cross-section of the smokehouse in Aknystos manor, Anykščiai district

Įprotis matyti *povalušo* tipo pastatą pagrindiniame dvaro kieme arba šalia jo, matyt, lėmė dar vieno netradicinės funkcijos statinio tradicinės formos – rūkyklų – atsiradimą. Iki XVIII a. pabaigos mėsą rūkydavo didžiuosiuose namų kaminuose. Ji buvo sukabinama kamino viršuje ant karčių ir išsirūkydavo savaime kūrenant patalpas. XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje nykstant didiesiems kaminams, pradėti statyti specialūs pastatai – rūkyklos. Kadangi rūkomą mėsą reikėjo kabinti bent 2,5 m atstumu nuo dūmų šaltinio – ugnies, pastatai privalėjo būti vertikalių formų. Reikiamą aukštį pasiekdavo arba aukštindami stogą, arba ręsdami aukštas sienas. Dauguma rūkyklų buvo lakoniškų formų, funkciją atitinkantys statiniai. Retai, tačiau buvo statomi dviejų tarpsnių pastatai, kuriuos antrojo tarpsnio lygyje juosė prieangiai. Ugnį kūrendavo pirmame, mėsą kabindavo antrame tarpsnyje; iš storlenčių sudėtoje perdangoje išgręždavo skyles dūmams [12 il.]. Į mėsai kabinti skirtą patalpą lengvai patekdavo iš antro aukšto prieangio. Karkasinė rūkykla su trijų pusių antro aukšto prieangiais aprašyta 1789 m. Dūdų seniūnijos dvaro

13. Jociūnų dvaro rūkykla, Alytaus aps., Olenskio nuotrauka, apie 1940, Nacionalinis Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės muziejus

Smokehouse of the Jociūnai manor, Alytus County, ca. 1940

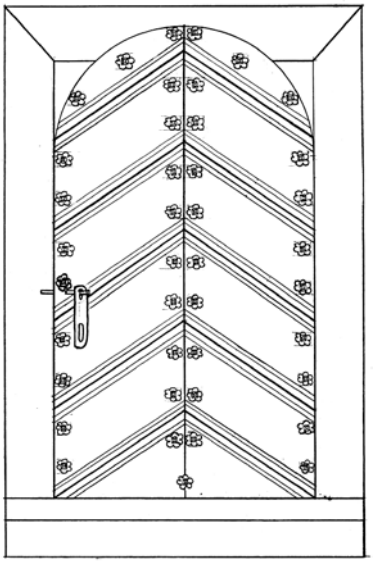

14. Aknystų dvaro rūkyklos durų brėžinys, ASI archyvas

Drawing of the smokehouse door of the Aknystos manor

15. Karveliškio dvaro, Molėtų r., svirnelis su „lietuviško“ *pavalo* konstrukcija, Dalės Puodžiukienės nuotrauka, 1992

Barn of the Karveliškis manor, Molėtai district, with the Lithuanian *poval* construction

inventoriuje (*więdlarnia o czterech słupach z gankiem z trzech stron*)[60]. Jociūnų dvaro rūkykla taip pat buvo su prieangiais iš trijų pusių[61] [13 il.], o Aknystų dvaro sodybos medinę rūkyklą abiejų tarpsnių lygiuose supo prieangiai – galerijos [12 il.]. Pastato puošmena taip pat buvo eglute sukaltų lentelių durys[62] [14 il.].

Pabaigoje reikėtų aptarti kelis mūsų dienas pasiekusius konstrukcinius elementus, kurių kilmė gali būti susijusi su senaisiais *povalušais*.

Svirnuose ties stogo konstrukcija kartais buvo įrengiama apsaugai nuo vagių skirta skliauto formos perdanga. 1698 m. Šešuolių dvaro Vilniaus paviete inventoriuje minimas dviejų aukštų svirnas be lubų, tačiau su

60 *Ibid.*, p. 544.

61 Jociūnų dvaro rūkykla, Alytaus aps., Miroslavo vals., Olenskio nuotrauka, apie 1940, in: Nacionalinis Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės muziejus, Neg. Nr. 11916.

62 Aknystų dvaro, Anykščių r., rūkyklos apmatavimų brėžiniai, 1976, in: ASI, b. 437.

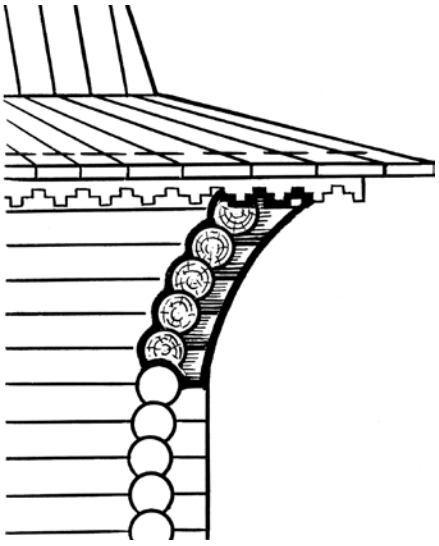

16. *Pavalu* (*повал*) rusų medinėje architektūroje vadinama konstrukcija

Construction called *poval* (*повал*) in Russian wooden architecture

17. *Pavalu* (*повал*) rusų medinėje architektūroje vadinamos konstrukcijos atkartojimas svirno architektūroje, Latvijos etnografinis muziejus po atviru dangumi

Imitation of the construction called *poval* (*повал*) in Russian wooden architecture in the barn's architecture, Latvian Ethnographic Open Air Museum

konstrukcija, apsaugančia nuo vagių (*bez polapu dla złodziejow osobliwą robotą*)[63], 1694 m. Šlavynos dvaro Vilniaus paviete svirno patalpa buvo suskliausta rąsteliais, o virš jų uždengta skiedromis (*z wierzchu bierwionami zasklepiony, dranicami pokryty*)[64]. Tokią ar į ją panašią konstrukciją 1992 m. turėjo nedidelis Karveliškio dvaro Molėtų rajone svirnelis [15 il.]. Ji taip pat dažna senuose rytų Lietuvos kaimų svirnuose, todėl žinoma etninėje architektūroje ir vadinama „pavalu". „Povalušo" ir „pavalo" žodžių panašumas vargu ar atsitiktinis. Jei senajame *povaluše* laikyti brangūs daiktai, reikėjo pasirūpinti jų saugumu. Skliauto formos viršutinės pastato dalies perdanga nejučia asocijuojasi ir su „rusiškuoju" *повалоушъ* – skliautuota patalpa viršutinėje pastato dalyje[65].

Kyla ir kitų minčių, gretinant *povalušo* terminą su panašiai pavadintais konstrukciniais elementais. Rusų kalboje žodis *повал* apibūdina rentinio išplatėjimą, į kurį remiasi stogo konstrukcija[66] [16 il.]. Ukrainiečių *lemko* dialekto kalboje (vienos iš Balkanų slavų etninių grupių) šis žodis reiškia medinę gembę[67]. Prie Rygos esančiame Latvijos etnografiniame muziejuje po atviru dangumi (skansene) eksponuojamas svirnas iš pietrytinės

63 *Lietuvos inventoriai XVII a.*, p. 423.

64 *Ibid.*, p. 386.

65 Lenkų kalbos žodis „powała" – lubos, juodlubės veikiausiai yra antrinė, išvestinė sąvoka.

66 http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_pictures/2542/повал.

67 http://ukrainian_lemko.academic.ru.

18. *Povalušo* pavidalo svirnas Latvijos etnografiniame muziejuje po atviru dangumi

Barn of the *povalusha* type in the Latvian Ethnographic Open Air Museum

Latvijos dalies, kuriame ši konstrukcija panaudota viršutinei pastato daliai atremti [17 il.]. Nesunku pastebėti, kad svirnelio formos būdingos lietuviško *povalušo* tipo statiniams: pastatas dviejų lygių, viršuje yra didesnė ir geresnė patalpa, ji apjuosta priesvirniu – galerija [18 il.].

Senųjų pastatų vaizdo rekonstrukcija nėra ir negali būti tiksli, nes evoliucija formas pakeičia. Tačiau įdomus pats rekonstrukcijos procesas, kai iš įvairių šaltinių fragmentiškų žinių ir genetiškai artimų pirminiam pastatui elementų bandoma suvokti architektūros formas, jų funkcijas, pastatų kaitą laike, o šiuo atveju ir tradicijos svarbą formos išlikimui. *Povalušas* – tai mįslė, o šis tyrimas – bandymas ją įminti.

IŠVADOS

Lingvistiniai duomenys rodo, kad pastato kilmės pradmenų reikia ieškoti LDK rytinėse žemėse, slavų gyvenamosiose teritorijose. *Povalušo* (*повалоушь, повалуша*) ir *pavalo* (*повал*) terminai paplitę rytų slavų kalbose, o vertikalių formų tūris, pakeltos arba viršutinės pagrindinės patalpos buvimas ir išskirtinis *povalušo* puošnumas – bruožai, kurie lietuviškąjį *povalušą* netiesiogiai sieja su senuoju rusų (slavų) *повалуша*.

Lietuviškas *povalušas* – puošnus, dažnai prieangiais apjuostas, vertikalių formų tūrio (stovėjo ant stulpų, paklėčio arba buvo dviejų aukštų), gerai įrengtas medinis pastatas, kurio viena iš pirminių paskirčių buvo saugoti brangią kario amuniciją, o kitos paskirtys kol kas miglotos. XVI a. bajorui kariui virstant žemvaldžiu, *povalušas* tapo „klėtimi turtui saugoti“, tai yra lobynu.

XVII a. *povalušais* vadinti būdingo pavidalo dvarų sodybų pastatai, kuriuose buvo saugomi ne tik brangūs daiktai, bet ir rakandai, grūdai, maisto produktai. Lobynai, *lamusai* perėmė buvusią *povalušo* funkciją, o labai dažnai ir formą. *Povalušais* vadintų ir juos atkartojančių pastatų pavidalas tęsė XVI a. architektūrinę tradiciją.

XVIII a. *povalušo* terminas išnyksta, XIX a. nebestatomi lobynai, *lamusai*, tačiau būdingas *povalušui* pavidalas suteikiamas kitiems įvairios paskirties statiniams – grūdų ir kasdienių daiktų svirnams, pastatams, vadintiems *salkomis*, o nuo XVIII a. pabaigos – rūkykloms. Tokiu būdu užkoduota *povalušo* forma peržengė pirminės funkcijos gyvavimo ribas, o per šimtmečius susiklosčiusi tradicija turėti dvaro sodyboje *povalušo* tipo pastatą nulėmė jo pavidalo išlikimą.

Povalušo pavidalo atsikartojimas skirtingų funkcijų pastatuose per keturis šimtus metų liudija apie svarbų ir kartais per mažai įvertinamą tradicijos vaidmenį architektūrinių formų raidos procesuose.

Gauta 2017 01 05

ŠALTINIAI

Aknystų dvaro, Anykščių r., rūkyklos apmatavimų brėžiniai, 1976, in: Architektūros ir statybos instituto archyvas (toliau – ASI), b. 437.

Jociūnų dvaro rūkykla, Alytaus aps., Miroslavo vals., Olenskio nuotrauka, apie 1940, in: Nacionalinis Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės muziejus, Neg. Nr. 11916.

Bystrzonowski Wojciech, *Informacja matematyczna rozumie ciekawego Polaka świat cały, niebo i ziemię i co na nich jest w trudnych kwestiach i praktyce jemuź ułatwiająca*, Lublin, 1747.

Firkovičius Romanas, *Raudondvario dvaro lobynas*, *Vilniaus r.*, Vilnius, 1981, in: ASI.

Gloger Zygmunt, *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. 2, Warszawa, 1909.

Gloger Zygmunt, *Encyklopedia Staropolska*, t. 3, Warszawa, 1902.

Haur Jakub Kazimierz, *Ziemianska Generalna Oekonomika: Obszernieyszym od przeszłey edycyey Stylem Svpplementowana I we wszytkich Punktach znacznie poprawiona <...> Punktami Partykularnemi, Interrogatoriami Gospodarskiemi, Praktyką Miesięczną, Modelluszami albo Tabułami y Frakcyami Arythmetycznemi, Obiasniona* [...], Kraków: Typis Universitatis, 1679.

Istorijos archyvas, t. I: *XVI a. Lietuvos inventoriai*, surinko K. Jablonskis, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos leidinys, Nr. 2, 1934.

Jano Bulhako fotografijos reprodukcija, 1930, in: Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 1135, ap. 3, b. 419.

Lietuvos inventoriai XVII a.: Dokumentų rinkinys, sudarė K. Jablonskis ir M. Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Lietuvos TSR mokslų akademijos Istorijos institutas, 1962.

LVIA SA, b. 4778.

Акты издаваемые Виленскою Комиссиею для разбора древних актов, Вильна, 1910, t. 35; 1914, t. 38.

LITERATŪRA

Jurginis Juozas, „Alytaus ekonomijos dvarų pastatai 1649 metais“, in: *Acta historica lituanica*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos institutas, 1972, t. VIII, p. 7–8.

Lietuvos dvarų sodybų atlasas: Šilalės r. savivaldybė, sudarytoja Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012.

Puodžiukienė Dalė, „Dvarų sodybų architektūra“, in: *Lietuvos architektūros istorija IV: Lietuvos etninė architektūra nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, Vilnius, Savastis, 2014, p. 428–429.

Puodžiukienė Dalė, „Istoriniai šaltiniai XVI a. – XX a. pradžios medinės dvarų sodybų architektūros tyrinėjimuose“, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, Vilnius, 2009, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, sud. Algė Andriulytė, Rasa Butvilaitė.

Якимович Юрий Александрович, *Зодчество Белорусии XVI – середины XVII в.:* Справочное пособие, Минск: Наука и техника, 1991.

INTERNETINĖS PRIEIGOS

http://www.heritage.lt/dvarai/images/b_rase_geluv_006.jpg.

Большая советская энциклопедия, 3-е издание, t. 20, 2001, [interaktyvus], http://bse.uaio.ru/BSE/2001.htm.

Даль Владимир Иванович, *Толковый словарь живаго великорусского языка*, 1861, [interaktyvus], http://slovardalja.net/letter.php?charkod=207, слово „поволять“.

„Повал“, in: *Художественная энциклопедия*, [interaktyvus], http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_pictures/2542/повал.

„Повалоуша“, in: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, [interaktyvus], http://old_russian.academic.ru/11303.

Словник лемківскої говірки, [interaktyvus], http://ukrainian_lemko.academic.ru.

POVALUSHA, A BUILDING OF THE MANOR ESTATE: ITS FUNCTION, FORM AND TRADITION

Dalė Puodžiukienė

KEYWORDS: *povalusha*, architecture of manor estates, 16th–19th centuries, tradition and form, ethnic architecture.

SUMMARY

The 16th–17th century buildings of Lithuanian manor estates did not survive. However, signs of some architectural forms typical of these buildings reached the time when they were visually recorded. One of such buildings, which first appeared in the period of formation of manor estates or even earlier, and whose forms were retained in other buildings until the early 20th century, was *povalusha (повалушъ, подвалушъ, powałusz)*. This is how the building was called in the 16th–17th century inventories. The aim of this article is to reconstruct the function of the *povalusha*, its architectural appearance, and while tracing its visual interpretations in later buildings of different functions, to justify the importance of tradition for the preservation of form.

In the architecture of ancient Rus', a *povalusha* was a magnificent building of vertically oriented forms, or a sumptuous vaulted summer room in the upper part of the building, or, particularly in richer houses, a large representational room for receptions. According to Belarusian scholars, the inventory data of Lithuanian manors from the second half of the 16th century do not confirm the residential function of the *povalusha*, while the buildings referred to by this word of Slavic origin were used to keep expensive ammunition of a noble-warrior, and later, the manor's valuables and documents. *Povalushas* were sumptuous, well-built and well-furnished buildings of compact vertically oriented forms that rested on piles, paklėčio or had two storeys (a building of the *povalusha* type can be seen in the fragment of the Medekšiai drawing). The cubic capacity of the building was expanded by porches – galleries that surrounded the main structure from several or all four sides. In the late 16th and 17th century, the function of the *povalusha* changed (it was used to house not only valuables, but also grain and household utensils). Their traditional form was retained.

On the other hand, the unstable function allowed calling the structure of the *povalusha* type by other names – barn, treasury, *lamus* or *salka*. A barn (*klėtis*) was the generic name for a building meant for storage, but was more often used in reference to a storehouse for grain. Treasuries (*skarbnica*, *skarbec) and lamuses* took over the function of the 16th century *povalusha*. They were used to keep valuables and documents (the treasury of the Raudondvaris manor). Zygmunt Gloger indicates that in nobles' manors they were called treasuries and were built of brick, and in less well-to-do manors, they were known as *lamuses*, were built of wood and had several stories.

In the eighteenth-century inventories, the term *povalusha* disappeared. In the 18th–19th centuries, besides the frequent terms of barn, treasury and, somewhat more seldom, *lamus*, buildings of the *povalusha* type were also called *salka.* The Purvėnai manor estate in 1778 had three *salkas* of different function and decoration, but similar forms. According to Gloger, *salka* is the early name for *lamus*, or treasury, used in Poland. Thus, it is an equivalent of a building called *povalusha* in Lithuania.

The need to have a building in the shape of the *povalusha* resulted in the emergence of another structure of non-traditional function in the traditional form – smokehouses. They became widespread in the late 18th and early 19th century, when heating systems changed and large chimneys were discarded in nobles' houses. One of the smokehouse types was a two-tiered structure surrounded by a porch – gallery. A stove was heated in the lower tier, and meat was hung in the upper one.

Finally, we should discuss the surviving constructional elements whose origin can be related to the early *povalushas*.

In the construction of the barn roof, a ceiling that served as protection from thieves was used. It was a partition made from round blocks of wood, atop which the roof was built. Until today, it is called *pavalas* in ethnic sources (the barn of the Karveliškis estate, Molėtai district). The similarity of the words *povalusha* and *pavalas* can hardly be accidental.

In Russian, the word повал (*poval*) defines the widening of the frame supporting the roof construction (ill.). In the Latvian Ethnographic Open Air Museum, a barn from the eastern part of Latvia containing the same construction is displayed. It is not difficult to notice that the forms of that barn are characteristic of *povalushas*.

The reconstruction of the appearance of the early buildings is not and cannot be precise, as forms undergo changes through evolution. Yet the process of reconstruction itself is interesting, when architectural forms and functions, transformation of buildings in time and, in this case, also the importance of tradition for the survival of form, is traced from fragmentary information in various sources and elements genetically similar to the original building.

The Lithuanian *povalusha* is a sumptuous wooden vertically oriented building, one of whose primary functions was protecting the precious ammunition of a warrior, while its other functions remain unclear. In the 16th century, as noble warriors turned into landowners, the *povalusha* became "a barn for safekeeping the valuables", i.e. a treasury.

In the 17th–18th century, treasuries and *lamuses* took over the former function, and often the form, of the *povalusha*. The shape of the buildings called *povalushas* and their imitations continued the architectural tradition of the 16th century.

In the 18th century, the term *povalusha* disappeared. In the 19th century, treasuries and *lamuses* were no longer built, but the forms typical of *povalushas* were given to other buildings of various function – barns for grain and household utensils, granaries, buildings called *salkas*, and from the end of the 18th century – smokehouses.

In this way, the encoded form of the *povalusha* surpassed the boundaries of its primary function, and the centuries-old tradition of having a *povalusha*-type building on the manor estate determined the survival of its shape. The imitation of the *povalusha* shape in buildings of different functions during four hundred years testifies to the special and often underestimated role of tradition in the processes of the development of architectural forms.